

BORYS N. FLORIA (Moskwa)

Skład społeczny soborów ziemskich w państwie moskiewskim w XVI wieku.

Minęło już 80 lat od ukazania się świetnej pracy W. O. Kłuczewskiego *Sostaw predstaviteľstva na ziemskich soborach drevniej Rusi*¹. Można śmiało stwierdzić, iż ta niewielka praca stworzyła całą epokę w badaniach nad soborami ziemskimi Rosji XVI w. Miejsce ogólnikowych poglądów historyków różnych kierunków politycznych, dotyczących wzajemnego stosunku „ziemstwa” i „samodzierżawia” w historii rosyjskiej, zajęła skrupulatna analiza źródłowa dwóch postanowień soborów ziemskich XVI w., jakie zachowały się do naszych czasów: orzeczenia soboru ziemskiego z 1566 r.² i dokumentu zatwierdzającego wybór na cara Borysa Godunowa (*utwierdziennaja gramota*)³, a ściślej — znajdujących się w tych dokumentach spisów przedstawicieli soborowych. Analiza ta pozwoliła badaczowi na wydzielenie XVI w., jako odrębnego okresu w historii przedstawicielstwa stanowego w Rosji, a także na porównanie soborów ziemskich XVI w. z soborami ziemskimi XVII w. które stanowiły dwa rodzaje zgromadzeń stanowych, opartych na zupełnie różnych zasadach. Ten wniosek Kłuczewskiego został później gruntownie podbudowany przez badania uzupełniające.

Jednocześnie badacz dążył do wyjaśnienia wzajemnego związku między charakterem reprezentacji stanowej a strukturą stanową społeczeństwa rosyjskiego w XVI w. Przy rozwiązywaniu tego zagadnienia, W. O. Kłuczewski napotkał jednakże na wyjątkowo duże trudności. Rzecz w tym, że pierwsze sobory ziemskie zwoływane były w okresie, kiedy kształtowała się dopiero struktura stanów, utrwalona ostatecznie po okresie tzw. Smuty. Fakt ten niezmiernie utrudniał możliwość wykorzystania

¹ Ostatnie wydanie: W. O. Kłuczewskij, *Sobranije soczinienij*, t. 8, Moskwa 1959.

² *Sobranije gosudarstwiennych gramot i dogovorow*, cz. II, Moskwa 1813, Nr 192.

³ O publikacjach i nie wydanych kopiach tego dokumentu patrz: S. P. Mor-dowina, *K istorii Utwierdziennoj gramoty 1598 g.*, w: „Archeograficzeskij Jeżegodnik za 1968 god”, Moskwa 1970.

późniejszych materiałów dla badania grup stanowych społeczeństwa rosyjskiego XVI w. Jednocześnie o samych procesach tworzenia się stanów, w czasach Kluczewskiego wiadomo było bardzo mało. Szereg podstawowych źródeł nie był jeszcze wydany lub wydany w sposób, który utrudniał tylko pracę badacza. Brak było w znacznej mierze także rozpraw z historii poszczególnych grup stanowych XVI w. Tym właśnie należy tłumaczyć, że W. O. Kluczewski stwierdziwszy słusznie, iż w XVI w. rozpoczęły się dopiero procesy kształtowania się stanów⁴, przy wyjaśnieniu znaczenia poszczególnych terminów, za punkt wyjścia przyjmował wyobrażenia o ich treści, istniejące we współczesnej mu nauce. Stąd też wnioski Kluczewskiego okazały się słuszne tylko o tyle, o ile społeczeństwo rosyjskie XVI w. było podobne do społeczeństwa XVII w.

W okresie od chwili ukazania się pracy W. O. Kluczewskiego (szczególnie w ostatnich dziesięcioleciach), w badaniach nad społeczeństwem starorusyjskim XVI stulecia, osiągnięto znaczny postęp.

Tak więc przede wszystkim został odkryty i częściowo opublikowany szereg nowych źródeł odzwierciedlających strukturę „dworu” XVI wieku. Napisało także wiele prac dotyczących historii poszczególnych grup klasy panującej (rozprawy S. B. Wiesielowskiego, A. A. Zimina, W. B. Kobrina, R. G. Skrynnikowa, A. L. Stanisławskiego) i historii miasta rosyjskiego w XVI w. (rozprawy P. P. Smirnowa, S. W. Bachruszyna, A. P. Pronsztajna). Wreszcie, pojawiły się też prace, w których nowo odkryte źródła zostały specjalnie wykorzystane dla zbadania poszczególnych soborów ziemskich (rozprawa A. A. Zimina o soborze ziemskim 1566 r., S. P. Mordowinej o soborze ziemskim 1598 r.). Ostatecznie w nauce współczesnej ustaliły się o wiele dokładniejsze i jaśniejsze niż przedtem wyobrażenia o społeczeństwie starorusyjskim XVI w. i jego instytucjach stanowych. Stwarza to możliwość powrotu do wysuniętego przez Kluczewskiego zagadnienia wzajemnego związku między stanową strukturą społeczeństwa rosyjskiego w XVI w. a charakterem reprezentacji stanowej na soborach ziemskich.

Jak wiadomo, w skład soborów ziemskich XVI w., oprócz członków Dumy bojarskiej i diaków, wchodził przedstawiciel trzech stanów: duchowieństwa, „dworianstwa” i mieszczan. Jeśli chodzi o przedstawicieli duchowieństwa, zagadnienie to już dawno zostało rozwiązane przez badaczy, którzy wykazali całkowitą identyczność składu soborów cerkiewnych z reprezentacją duchowieństwa na soborach ziemskich. Dlatego w niniejszej pracy cała uwaga zostanie zwrócona na przedstawicieli dworianstwa i mieszczan.

Wydaje się celowe oddzielne rozpatrzenie reprezentacji obu tych stanów na soborach ziemskich w 1566 r. 1598 r., rozpoczynając analizę od najliczniejszej grupy uczestników soboru — dworian.

⁴ W. O. Kluczewskij, *Sostaw...*, s. 25.

Rozważania te powinna poprzedzić krótka charakterystyka klasy panującej Rosji w połowie XVI w. Już w pięćdziesiątych latach tego stulecia dzieliła się ona na dwie zasadnicze części: pierwsza — to osoby należące do tzw. „dworu monarszego”: kilka tysięcy osób; druga — to pozostali „synowie bojarscy” (*bojarskije dieti*): kilkadziesiąt tysięcy osób.

„O dworze” połowy XVI w., jako o instytucji, wiemy bardzo mało. Głównym źródłem dla tego okresu, dotyczącym historii dworu, są sporządzone na początku lat pięćdziesiątych spisy „synów bojarskich”, którzy wchodzili w skład dworu ⁵.

Zestawienie tych spisów z innymi źródłami pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków co do charakteru dworu. Przede wszystkim wyjaśnia się, że wszyscy „synowie bojarscy”, którzy otrzymywali nominacje na stanowiska w wojsku i administracji, należeli do „dworu”. Tak więc „dworianie” (w rozumieniu XVI w.) dysponowali swoistym monopolem na wszystkie stanowiska tego rodzaju. Jednocześnie porównanie spisów dworu z danymi Ksiąg Genealogicznych (*Rodosłownyje Knigi*) wskazuje, że w skład dworu wchodzili przedstawiciele rodów książęcych — potomków niegdyś niezależnych książąt, bojarstwa moskiewskiego i rodów bojarskich z księstw przyłączonych w drugiej połowie XV w., do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego ⁶. Tak więc istnieją wszelkie podstawy, by utożsamić ogół członków dworu z górną warstwą klasy panującej Rosji XVI w. Niezbędne jest tu jednakże jedno uściślenie. Wspomniane spisy członków dworu połowy XVI w., podzielone są na pewne części. W nagłówku każdej z tych części umieszczona jest nazwa jednego z miast — powiatowych ośrodków XVI w. Jak obecnie wyjaśniono, oznacza to, że na terenie powiatu, którego centrum stanowiło oznaczone w nagłówku miasto, leżały posiadłości „dworian”, zapisanych w danej części spisu ⁷. Tym samym w spisach lat pięćdziesiątych, dwór występuje jako połączenie powiato-

⁵ Znane są dwa takie spisy: spis członków dworu sporządzony w 1551/2 r. dla obliczenia jego stanu faktycznego, w specjalnym rejestrze (*Dworowaja tietrad'*), który wykorzystywano w tym celu w przeciągu następnych 10 lat, a także spis 1000 „synów bojarskich” należących do dworu, sporządzony w październiku 1550 r., tzw. *Księga tysiączna* (*Tysiacznaja Kniga* 1550 g. i *Dworowaja Tietrad'* 50-ch godów XVI w. przygotował do druku A. A. Zimin, Moskwa 1950). O datie sastawlenija *Dworowoj tietradi* patrz: A. A. Zimin, *Rieformy Iwana Groznego*, Moskwa 1960, s. 371.

⁶ Połączenie wszystkich tych grup społecznych w ramach jednolitej organizacji ogólnopaństwowej stanowiło wyraźną innowację połowy XVI w.: tak ziemia riazańska została przyłączona dopiero w 20-tych latach XVI w., a w ziemi twerskiej, chociaż przyłączonej o wiele wcześniej — w 1485 r., jeszcze w 40-tych latach XVI w. istniał przynajmniej formalnie odrębny „dwór” (Patrz: *Sbornik Russkogo istoričeskogo obszczestwa*, t. 59. Petersburg s. 148).

⁷ Uzasadnienie tej tezy przedstawiłem w artykule *Nieskolko zamieczanij o Dworowoj Tietradi, kak istoričeskom istocznike*, w „*Archeograficzeskome jeżegodnikie*” (w druku).

wych grup właścicieli ziemskich⁸. Porównanie nazw miast ujętych w spisach z mapą administracyjną Rosji XVI w. wykazuje, że wśród nich brak jest ośrodków miejskich z całego szeregu rejonów: Powołża, Smoleńszczyzny, ziemi siewierskiej. Widocznie „synowie bojarscy” z tych terenów nie wchodziłi w skład dworu. Tak więc „dwór” obejmował górną warstwę klasy panującej tylko części (choćaż dużej) terytorium państwa.

Po tych uwagach wstępnych przechodzimy do zagadnienia charakteru przedstawicielstwa „dworian” na soborze ziemskim 1566 r.

Jak wiadomo, na obradach soboru, prócz członków Dumy bojarskiej, obecnych było 204 „synów bojarских”, którzy w tekście orzeczenia soborowego podzieleni zostali na 4 grupy: „dworianie pierwszego stopnia” (*statji*) — 96, „dworianie drugiego stopnia” — 99, „toropieccy pomieszczycy” — 3 i „łuccy pomieszczycy” — 6. Już użycie w orzeczeniu soborowym nazwy „dworianie” wskazuje, że przeważająca część przedstawicieli tej warstwy na soborze 1566 r. należała do dworskich „synów bojarских”. Przemawia też za tym dokonane przez A. A. Zimina porównanie wykazu przedstawicieli dworianstwa na soborze 1566 r. ze spisami dworu lat pięćdziesiątych XVI w. Spośród 195 „dworzan” wymienionych w postanowieniu soborowym w spisach tych znajdujemy 138 osób, w większości tych, którzy bądź sami pozostawali przy dworze, bądź których rodzice lub najbliżsi krewni służyli przy nim na przestrzeni ostatnich 50 lat. W spisach dworu lat pięćdziesiątych XVI w. znajduje się także szereg osób zapisanych pod rubrykami: „toropieccy pomieszczycy” i „łuccy pomieszczycy”. Dlatego w pełni uzasadniony wydaje się wniosek tego badacza, że wszyscy przedstawiciele „dworian” wymienieni w postanowieniu soborowym, byli dworskimi „synami bojarскими”⁹.

Tak więc na soborze w charakterze przedstawicieli dworianstwa obecne były (włączając też niewielką grupę pomieszczyków z Toropca i Wielkich Łuków) tylko osoby należące do górnej warstwy klasy panującej.

Nasuwa się pytanie, czy ci uczestnicy soboru byli przedstawicielami z wyboru jakichś organizacji „dworianstwa”? A. A. Ziminowi udało się znaleźć dokładną odpowiedź również i na to. Przeprowadziwszy próbę ustalenia do jakich grup powiatowych w składzie dworu należeli „synowie bojarscy”, którzy przybyli na sobór badacz wykazał, że wchodziłi oni w skład 42 grup powiatowych (włączając do nich także korporacje książęce). Tymczasem, jak świadczą spisy z lat pięćdziesiątych, już w tym czasie w składzie dworu było 60 grup powiatowych, a więc znacznie wię-

⁸ Prócz tego odrębne miejsce w strukturze dworu zajmowały grupy przedstawicieli rodów książęcych: *Kniazzi Obolenskijskie, Kniazzi Rostowskijskie, Kniazzi Jarostawskijskie* i in. W grupach tych skupiali się członkowie jednego rodu książęcego, władający ziemiami rodowymi na terytorium ich byłych księstw.

⁹ A. A. Zimin, *Ziemskij Sobor 1566 g.* — „Istoriczeskije zapiski” t. 71, Moskwa 1961, s. 206, 207, 210.

cej¹⁰. A. A. Zimin wykazał również, że liczba „synów bojarskich” uczestników soboru, należących do poszczególnych grup powiatowych, nie była bynajmniej proporcjonalna w stosunku do ogólnych rozmiarów danej grupy w składzie dworu. Tak więc z możajskiej grupy powiatowej służyło na dworze ponad 170 osób, z Bieżeckiego Wierchu — około 130, z Uglicza — ponad 160, a wśród „dworian” na soborze było 12 mieszkańców Możajska, 4 — z Bieżeckiego Wierchu i jeden ugliczanin¹¹. Na podstawie tego doszedł on do wniosku, że wyborów na sobór nie było. „Dworianie” — uczestnicy soboru nie reprezentowali „dworian” z powiatu jako całości ani też swojej grupy powiatowej w składzie „dworu”, a zostali powołani na sobór spośród znajdujących w Moskwie „dla służby moneńskiej” dworskich „synów bojarskich”¹².

Wniosek A. A. Zimina wydaje się w pełni uzasadniony. Jednakże rodzą się dalsze pytania. Dlaczego ze składu „dworu” liczącego kilka tysięcy osób, powołano na sobór właśnie tych 195 „synów bojarskich”? I dlaczego w tekście orzeczenia soborowego zostali oni podzieleni na dwa stopnie?

Na te pytania rozprawa A. A. Zimina odpowiedzi nie daje. Tymczasem badacze zauważyli już dawno, że podział na stopnie występuje także w takim wykazie dworskich „synów bojarskich”, jak *Księga tysiączna*. Okoliczności sporządzenia tej księgi zostały swego czasu wyjaśnione przez S. B. Wiesielowskiego¹³.

W połowie XVI w., w związku z formowaniem się jednolitego dla całego kraju „dworu” — dużej liczby osób, których obowiązki zmuszały do pozostawania przez długi czas w Moskwie — zrodził się projekt ułatwienia im pełnienia różnych „służb” w stolicy, przez nadanie posiadłości ziemskich w rejonie Moskwy tym członkom dworu, którzy ich w tym rejonie nie mieli. Sporządzony wykaz takich „synów bojarskich”, do którego włączono nieco ponad 1000 osób, otrzymał nazwę *Księgi tysiącznej*. W wykazie tym „synowie bojarscy” z terytorium „ziemi moskiewskiej” zostali rozdzieleni na trzy części: „synów bojarskich” pierwszego stopnia (*statji*) drugiego stopnia i trzeciego stopnia. „Synowie bojarscy” pierwszego stopnia mieli otrzymać 200 ćwierci ziemi (tyle samo, co nie mający posiadłości pod Moskwą członkowie Dumy bojarskiej), „synowie bojarscy” drugiego stopnia — 150 ćwierci ziemi, „synowie bojarscy” trzeciego stopnia — 100 ćwierci ziemi.

W drugiej części *Księgi tysiącznej* zamieszczono wykaz pomieszczyków nowogrodzkich i pskowskich, którzy także mieli otrzymać ziemie pod

¹⁰ Ibidem, s. 210 - 211.

¹¹ Ibidem, s. 211.

¹² Ibidem, s. 212.

¹³ Ob. *Rieforma 1550 g. i tak nazywajemaja Tysiacznaja Kniga*, S. B. Wiesielowski, *Issledowanija po istorii opriczniny*, Moskwa 1963, s. 77 - 83.

Moskwą. W odróżnieniu od pierwszej części dokumentu, wykaz ten podzielono tylko na dwa stopnie. „Synowie bojarscy” pierwszego stopnia mieli otrzymać 150 ćwierci ziemi a drugiego stopnia — 100. Porównanie wielkości ich nadziałów z nadziałami „moskiewskich synów bojarskich”, już dawno pozwoliło badaczom ustalić, że nowogrodzcy „tysiącznicy” pierwszego i drugiego stopnia praktycznie zrównywani byli z „synami bojarskimi” drugiego i trzeciego stopnia z terytorium Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

Że podział dworu na podobne kategorie przy nadzielaniu jego członków ziemią nie był dziełem przypadku, a odzwierciedlał ustaloną praktykę, widać z następującego przykładu: kiedy pod koniec lat pięćdziesiątych car oddał w posiadanie Zwienigorod byłemu kazańskiemu chanowi Symeonowi Kasajewiczowi, „synowie bojarscy”, którzy utworzyli „dwór” nowego zwienigorodzkiego księcia, przy nadawaniu im ziemi w powiecie zwienigorodzkim, zostali także podzieleni na trzy kategorie i otrzymali odpowiednio 200, 150 i 100 ćwierci ziemi ¹⁴.

To, że wielkość nadziału ziemi zwiększa się od trzeciego do pierwszego stopnia, a nadział członków pierwszego stopnia równy jest pod względem wielkości temu nadziałowi, jaki otrzymywali członkowie Dumy bojarskiej, nasuwa przypuszczenie, że w podziale tym znalazła odzwierciedlenie hierarchiczna struktura dworu. Zwraca także uwagę bardzo nierówny podział osób na poszczególne kategorie: jeśli w pierwszym stopniu zapisano 33 osoby, a w drugim — 79 osób, to w trzecim już 614 osób; odpowiednio w drugiej części dokumentu: w pierwszym stopniu — 7 osób, a w drugim — 317. Takie współzależności pozwalają przypuszczać, że „synowie bojarscy”, którzy wchodzili w skład dwóch pierwszych stopni (pierwszy stopień „nowogrodzian”, jak już wskazywano, równy był drugiemu stopniowi moskiewskiej części dworu) tworzyli jak gdyby swego rodzaju elitę, wyraźnie wyodrębniającą się z podstawowej masy członków dworu.

Podobne przypuszczenia potwierdzają posiadane przez nas dane dotyczące późniejszej kariery osób, które w 1550 r. były zapisane w Księdze *tysiącznej* jako członkowie pierwszego i drugiego stopnia. Tak więc z 90 „synów bojarskich” drugiego stopnia, na przestrzeni następnych 15 lat, 16 weszło w skład Dumy bojarskiej, a z 33 „synów bojarskich” pierwszego stopnia, w tym samym czasie w Dumie znalazło się 25 ¹⁵.

Przejdźmy teraz do orzeczenia soborowego z 1566 r. Również i tutaj cały szereg danych wskazuje na to, że w pierwszym i drugim stopniu zapisani zostali feudałowie zajmujący niejednakową pozycję w składzie dworu. Tak więc, jeśli w pierwszym stopniu znajdujemy szereg przed-

¹⁴ Zob. *Piscowyye knigi Moskowskogo gosudarstwa XVI wieka*, dział I, cz. I. SPb., Petersburg 1872, s. 728.

¹⁵ Por. *Tysiacznaja Kniga i Dworowaja Tietrad'* s. 55 - 61 i A. A. Zimin, *Sostaw bojarskoj dumy w XV - XVI wiekach*, w: „Archeograficzeskij żezegodnik za 1957 god”, Moskwa, 1958, s. 64 - 73.

stawicieli najznamienitszych rodów książęcych: książąt Obolenskich, Jarosławskich, Starodubskich i in., to w drugim stopniu zapisali się tylko książęta Mosalscy, zajmujący dość niską pozycję wśród arystokracji moskiewskiej (ani jeden przedstawiciel tego rodu, za panowania Iwana Groźnego, nie zasiadał w Dumie). Analogiczny obraz przedstawiają dane dotyczące nominacji na członków Dumy bojarskiej w drugiej połowie rządów Groźnego (1566 - 1584): z dworian zapisanych w pierwszym stopniu postanowienia soborowego, 9 zostało bojarami i okolniczymi, natomiast z dworian zapisanych w drugim stopniu — ani jeden¹⁶. Świadczy także o tym porównanie z *Księgą tysiączną*: 6 „moskiewskich synów bojarskich” — „tysiączników drugiego stopnia”¹⁷, biorących udział w pracach soboru, występowało na soborze jako dworianie pierwszego stopnia. Te ostatnie dane wskazują już wprost na istnienie jakiejś określonej współzależności między stopniami *Księgi tysiącznej*, a stopniami z postanowienia soborowego. Być może dworianie pierwszego i drugiego stopnia postanowienia soborowego zajmowali na dworze połowy lat sześćdziesiątych taką samą pozycję, jak dworianie pierwszego i drugiego stopnia z *Księgi tysiącznej* na dworze monarszym przed 15 laty?

Takiemu przypuszczeniu przeczy jedna okoliczność. Jak zaznaczał już A. A. Zimin, w I stopniu orzeczenia soborowego znajdujemy całą grupę „pomieszczyków” nowogrodzkich¹⁸. Tymczasem, jak widać z przytoczonych powyżej danych *Księgi tysiącznej*, w ramach dworu położenie moskiewskich i nowogrodzkich „synów bojarskich” pierwszego stopnia, było różne. Widoczne jest, że podział dworskich „synów bojarskich” na stopnie został przeprowadzony w postanowieniu soborowym inaczej, niż uczyniono to w *Księdze tysiącznej*. Ponieważ więc wyłaniają się pewne niezgodności między orzeczeniem soborowym z 1566 r., a wcześniejszym źródłem odzwierciedlającym strukturę dworu (*Księga tysiączna* z 1550 r.), by to wyjaśnić, należy porównać postanowienie soboru z danymi późniejszymi źródeł, tzw. „rejestrów bojarskich”, w których znalazła odbicie struktura dworu ostatnich dziesięcioleci XVI wieku. Z rejestrów tych, czasowo najbliższym redakcji orzeczenia, jest rejestr bojarski z 1577 r.¹⁹

W dokumencie tym „synowie bojarscy”, wchodzący w skład „dworu”, podzieleni są na dwie podstawowe grupy: dworian określonych mianem „moskiewskich” i „wybór z grodów”. Same te nazwy wskazują na funk-

¹⁶ Por. wykaz „dworian” z postanowienia soborowego oraz A. A. Zimin, *Sostaw bojarskoj dumy w XV - XVI wiekach*, s. 74 - 78.

¹⁷ Tysiącznicy pierwszego stopnia około 1566 r. albo weszli w skład Dumy, albo zmarli.

¹⁸ A. A. Zimin, *Ziemszij sobor...*, s. 205.

¹⁹ Wydanie tekstu dokumentu w kompilacji z tekstami innych źródeł, zob. *Akty moskowskiego gosudarstwa*, t. I, SPb., 1890, s. 39 - 47. Próba rekonstrukcji fragmentów dokumentu w ich oryginalnej postaci na podstawie analizy rękopisu, zob. A. L. Stanisławski, *Opyt izuczenija bojarskich spiskow konca XVI — naczala XVII w.*, w: „Istorija SSSR”, Nr 4, 1971.

cjonalny charakter podziału dworu na takie dwie części. Grupa druga, jak wynika z nazwy, to ludzie wybrani ze składu lokalnych powiatowych korporacji dworianstwa — „grodów”, według terminologii XVI w. Z ich składu wyłaniano najlepszą i najzamożniejszą część ludności dla pełnienia różnego rodzaju służb w stolicy. Po upływie określonego okresu służby (kilka lat) wracali oni do swojego powiatu, by po kilku następnych latach znowu znaleźć się w stolicy. Tę zasadniczą przynależność „wybranych dworian” do grodów podkreśla sam sposób redagowania odpowiedniej części rejestrów bojarskich: wykaz „wyboru” podzielony jest na rubryki ze wskazaniem „grodów”, z których pełnią służbę poszczególni „synowie bojarscy”.

Wykaz „dworian moskiewskich” nie posiada żadnych podrozdziałów. Jest to zrozumiałe, ponieważ stanowili oni tę część członków „dworu”, która już ostatecznie oderwała się od swoich powiatowych organizacji i służyła stale według „moskiewskiego rejestru” otrzymując nominacje na różne stanowiska tylko i bezpośrednio w stolicy²⁰. Wykaz osób obu tych części dworu w rejestrze z 1577 r. nie zachował się w całości, ale o ich ogólnej liczbie pozwalają sądzić dane innych, lepiej zachowanych rejestrów bojarskich tego czasu. Tak więc w 1588/89 r. w składzie dworu służyło 165 „moskiewskich” dworian i 1000 „wybranych dworian”. Liczby te wskazują, że „dworianie moskiewscy” stanowili tylko niewielką część dworu, podczas gdy „wybrani dworianie” — to jego podstawowy trzon.

Współzależności liczbowe różnych grup, wchodzących w skład dworu siedemdziesiątych lat XVI w., dadzą się porównać z danymi pierwszej części *Księgi tysiącznej*, gdzie na 112 „synów bojarskich” pierwszego i drugiego stopnia, przypadało 614 trzeciego stopnia. Ponieważ „wybór” jako odrębna kategoria ludzi służebnych wymieniany jest już w kronice z 1552 r.²¹, to rzucającą się w oczy zgodność współzależności liczbowych najprawdopodobniej należy wytłumaczyć tym, że przegroda między pierwszym, drugim a trzecim stopniem z *Księgi tysiącznej* pokrywała się zasadniczo z przegrodą między „dworianami moskiewskimi”, a „wybo-rem” w późniejszych rejestrach bojarskich.

Jednocześnie różnica w sposobach redagowania *Księgi tysiącznej* z jednej strony, a rejestrów bojarskich — z drugiej, wskazuje na to, że w położeniu tych grup nastąpiły zmiany.

Niezależnie od tego, że elita „dworu” w *Księdze tysiącznej* nie tworzy jednolitej grupy, a podzielona jest na dwie nierówne części, należy podkreślić ten fakt, że wykazy „synów bojarskich” pierwszego i drugiego

²⁰ Szczegółowo o tych grupach w składzie „dworu” zob. W. I. Nowickij, *Wybornoje i bolszoje dworianstwo XVI-XVII wiekow*, Kijew 1915.

²¹ *Połnoje sobranije russkich letopisiej*, t. XIII, s. 189. Opisując rozmieszczenie armii, kronikarz zauważa: *W Muromie wsie moskowskije gorody, a s gosudariem na Kołomnie bojarie jego i żyłcy i wyborom dieti bojarskije, a w połkach nowgorockije ludi*. Tekst ten dokładnie wyjaśnia znaczenie terminu „gorod”.

stopnia w tym dokumencie są zredagowane zasadniczo tak samo, jak wykazy „synów bojarskich” trzeciego stopnia, tj. podzielone na rubryki z oznaczeniem grodów. Widocznie w czasie sporządzania *Księgi tysiącznej* (1550 r.) wszyscy dworscy „synowie bojarscy”, przynajmniej formalnie zachowywali więź ze swymi organizacjami powiatowymi i pod tym względem nie wyodrębniali się z ogólnej masy członków dworu. Około 1577 r., tj. wówczas gdy sporządzano najwcześniejszy ze znanych nam rejestrów bojarskich, położenie górnej warstwy dworu uległo zmianie. Wyodrębniła się ona całkowicie z masy pozostałych „synów bojarskich” i utraciła swą dwustopniową strukturę.

To krótkie spojrzenie na procesy zmiany struktury „dworu” na przestrzeni XVI w. dowodzi, że jednocześnie z połączeniem się górnych warstw klasy panującej w ramach organizacji ogólnopaństwowej²², wewnątrz samej tej organizacji dokonywało się wewnętrzne rozgraniczenie. W wyniku tego ukształtowała się specyficzna struktura hierarchiczna górnych warstw klasy panującej, w ramach której uzyskanie wyższej pozycji i wzrost znaczenia poszczególnych „synów bojarskich” w działalności aparatu państwowego oznaczały jednocześnie oddalenie się od lokalnej stanowej organizacji powiatowej.

Dokonajmy teraz porównania z omawianymi uprzednio źródłami wykazu „synów bojarskich” z orzeczenia soboru 1566 r., które winno było odzwierciedlać strukturę dworu w okresie między *Księgą tysiączną* z 1550 r. a rejestrem bojarskim z 1577 r. Ponieważ, jak zostało wykazane wyżej, nie ma ścisłego podobieństwa między stopniami w *Księdze tysiącznej* i w postanowieniu soborowym należy ustalić, czy nie ma podobieństwa między podziałem dworu na dwa stopnie w postanowieniu a podziałem dworu w rejestrach bojarskich, na „dworian moskiewskich” i „wybór”. I rzeczywiście, porównanie wykazu dworian z drugiej części postanowienia z fragmentami wykazu „wybranych dworian” w rejestrze bojarskim z 1577 r., pozwala stwierdzić, że z soborowych delegatów drugiego stopnia 8 osób jeszcze przez 10 lat po soborze 1566 r. było „wybranymi dworianami”. Zatem „dworianie drugiego stopnia” z orzeczenia soborowego, to nie kto inny, jak wezwani na sobór „wybrani dworianie”. Tym samym „dworianie pierwszego stopnia” zajmujący, jak widać w przytoczonych powyżej danych, wyższą pozycję w hierarchii dworu, określani są jako „dworianie stołeczni”.

Jednocześnie należy zaznaczyć, że spis dworian stołecznych, zamiesz-

²² Proces ten na przełomie XVI - XVII w. rozwijał się w dalszym ciągu: w „bojarskim rejestrze” z 1602/3 r. pojawiają się nazwy szeregu nowych miast Powołża (Niżny Nowogród, Arzamas) i południa Rosji (Karaczew, Orzeł). Centr. Gos. Archiw Driewnich Aktow, f. 210. Stołbcy Moskowskiego stoła, Nr 1132, vol. I. (Rejestr został odnaleziony i udostępniony autorowi przez A. L. Stanisławskiego). Najwidoczniej na początku XVII w. „lepsi” feudałowie z tych rejonów zyskali możliwość wstępowania w skład „dworu”.

czony w pierwszym stopniu z postanowienia soborowego, różni się istotnymi cechami od analogicznego wykazu w rejestrze bojarskim z 1577 r. Przede wszystkim, na co zwracał uwagę już A. A. Zimin, w tej części postanowienia soborowego — jak zresztą także w części, gdzie zamieszczony jest wykaz „wybranych dworian”, porządek rozmieszczenia osób w wykazie nie jest dowolny. Wykaz podzielony jest na poszczególne grupy składające się z właścicieli ziemskich jednego powiatu lub członków jednego rodu książęcego²³.

Podobny porządek rozmieszczenia zapożyczony został najwidoczniej ze współczesnych temu orzeczeniu spisów dworu, gdzie jak należy przypuszczać, jeszcze w połowie lat sześćdziesiątych rejestrowano przynależność przedstawicieli górnej warstwy „dworian” do organizacji powiatowych. Sam porządek rozmieszczenia tych grup w wykazie pierwszego stopnia z soborowego orzeczenia, wzoruje się na ich rozmieszczeniu w spisach dworu lat pięćdziesiątych XVI w.; najpierw wymieniona jest grupa książąt Oboleńskich, następnie Jarosławskich, Starodubskich, z kolei — „synowie bojarscy” z Moskwy i innych powiatów. Jest jednak rzeczą interesującą, że mniej więcej w połowie spisu, po dworskich „synach bojarskich” wymieniony jest służebny książę Nikita Romanowicz Odojewski, a za nim znowu pojawiają się nazwiska książąt Oboleńskich. Odnosi się wrażenie, że spis „dworian” pierwszego stopnia w orzeczeniu soborowym składa się jak gdyby z dwóch różnych grup ludzi. Wydaje się, że orzeczenie odzwierciedla ten moment, kiedy poszczególne grupy, które tworzyły elitę dworu, jeszcze nie tracąc jakichś różnic między sobą, połączone były już w jedną warstwę przeciwstawioną „wyborowi”.

Określenie prawdopodobnej struktury dworu w połowie lat sześćdziesiątych i ustalenie tego, jakie grupy dworskich „synów bojarskich” kryją się pod nazwami „dworianie pierwszego stopnia” i „dworianie drugiego stopnia”, pozwala ostatecznie rozstrzygnąć problem charakteru reprezentacji „dworianstwa” na soborze w 1566 r.

Przedstawicieli stołecznego dworianstwa — „dworian pierwszego stopnia”, było na soborze 96. Biorąc pod uwagę, że pod koniec lat osiemdziesiątych XVI w. w składzie dworu było tylko 165 „dworian moskiewskich”, a także to, iż dworscy „synowie bojarscy” (a wśród nich szereg przedstawicieli górnej warstwy „dworu”), wzięci przez cara do oprieczniny, na co wszystko wskazuje, nie brali udziału w pracach soboru²⁴, należy wyciągnąć wniosek, iż na sobór powołani zostali wszyscy znajdujący się w danej chwili w stolicy „stołeczni dworianie”²⁵. Ponieważ na soborze było

²³ A. A. Zimin, *Ziemskij sobor...*, s. 205.

²⁴ Por. poglądy wyrażone w pracach W. B. Kobrina *Sostaw opriecznogo dwora Iwana Groznogo*, „Archeograficzeskij jeżegodnik za 1959 god”, M., 1960, s. 18-19) i R. G. Skrynnikowa *Naczalo oprieczniny*. L., 1967, s. 230.

²⁵ Kiedy we wrześniu 1575 r. w Moskwie został znowu zwołany sobór, jak wynika z zapisu w *razriadnej Księdze*, „wielcy dworianie” zostali nań wezwani z puł-

204 przedstawicieli „dworianstwa”, to podkreślić należy, że „stołeczni dworianie” stanowili prawie połowę delegatów soborowych tego stanu. W odróżnieniu od nich, przedstawiciele „wyboru” — „dworianie drugiego stopnia” stanowili bardzo niedużą część nawet wśród tych „wybranych dworian”, którzy w czasie obrad soboru znajdowali się w stolicy.

Na jakich zasadach, ci, a nie inni „wybrani dworianie” zostali powołani na sobór pozostaje rzeczą niewyjaśnioną²⁶. Jak przypuszczał A. A. Zimin, wezwani na sobór „synowie bojarscy” — przedstawiciele górnej warstwy klasy panującej, nie byli reprezentantami żadnej korporacji „dworianstwa”. Co więcej, prawie połowę z nich stanowili przedstawiciele górnej warstwy dworu, wyraźnie oddzieleni z racji swej szczególnej pozycji nie tylko od masy zwykłych feudałów, ale i od pozostałych członków dworu. Skład soboru okazuje się jeszcze bardziej ekskluzywny, niż przypuszczano. Na to również wskazują różnice w charakterze reprezentacji poszczególnych części dworu. Jeśli „wybrani dworianie” zostali powołani bardziej lub mniej przypadkowo, to w stosunku do „stołecznych dworian”, jak widać, dołożono starań, by byli obecni wszyscy (w miarę możliwości) przedstawiciele tej grupy. Mimo formalnej równości przedstawicieli obu grup dworu, rząd był zainteresowany w poznaniu opinii przede wszystkim „stołecznego dworianstwa”.

Ustalenie charakteru reprezentacji dworian na soborze z 1598 r. nie nastręcza tak dużych trudności, ponieważ problem ten został w sposób wyczerpujący rozstrzygnięty w pracy młodej radzieckiej badaczki S. P. Mordowinej²⁷. Miała ona ułatwione zadanie, gdyż udało się jej (wspólnie z A. L. Stanisławskim) odnaleźć w materiałach Razriadnego Prikazu szereg poprzednio nie znanych rejestrów bojarskich z końca XVI i początku XVII w. (w całości lub poszczególne fragmenty), w tym znaczny fragment rejestru z 1598 - 1599 r., sporządzonego wkrótce po zakończeniu obrad soboru. Pomyślnemu rozwiązaniu zagadnienia sprzyjało także i to, że grupy „synów bojarskich” — członków dworu, występują w *utwierdzonej gramocie* i rejestrach bojarskich, pod tymi samymi nazwami.

Przed przedstawieniem wyników badań A. P. Mordowinej, należy pokrótce scharakteryzować położenie niektórych grup w ramach dworu,

ków broniących południowych granic przed Tatarami (*Razriadnaja Kniga* 1475 - 1598 gg. Moskwa 1966, s. 267).

²⁶ Co dotyczy „toropieckich pomieszczyków” i „łuckich pomieszczyków” to ich specjalne wyodrębnienie w wykazie „dworianskich” przedstawicieli należy zapewne tłumaczyć tym, że na sobór zostali wezwani wszyscy „wybrani dworianie” z dwóch powiatów graniczących z ziemią połocką, której sprawami zajmował się — jak wiadomo — sobór ziemski.

²⁷ S. P. Mordowina, *Charakter dworianskiego przedstawicielstwa na ziemskim soborze 1598 goda*, „Woprosy istorii”, 1971, Nr 2. Artykuł stanowi fragment obszerniejszej rozprawy o soborze. Patrz: S. P. Mordowina, *Ziemszkij sobor 1598 goda. Istoczniki. Charakter predstavitelstwa* (Awtoriefierat Kandidatskoj dissertacii) Moskwa 1971.

które wcześniej nie przyciągały naszej uwagi. Obok dwóch zasadniczych grup dworskich „synów bojarskich” — „dworian moskiewskich” i „wybranych” — rejestry bojarskie pozwalają wydzielić jeszcze dwie odrębne grupy — „stolników” i „żylców”. Stolnicy, których w XVI w. było stosunkowo niewielu, stanowili jak gdyby najbliższe otoczenie cara, towarzysząc mu podczas dworskich ceremonii, obiadów itd. Jako stolnicy służyli zazwyczaj młodzi przedstawiciele znamienitych rodów, dla których dalszym stopniem kariery była ranga „stołecznego dworianina” lub miejsce w składzie Dumy²⁸. Stolników, na równi ze „stołecznymi dworianami”, należy niewątpliwie zaliczyć do górnej warstwy dworu.

Bardziej skomplikowana jest sprawa „żylców” czyli mieszkańców dworu, zobowiązanych do stałego przebywania (mieszkania) na nim. „Żylcy” stanowili kolejną, bardziej oddaloną od cara grupę osób z jego otoczenia. Spadały na nich rozliczne obowiązki związane z zaspokajaniem bieżących potrzeb carskich i towarzyszeniem carowi, nie dające im jednak możliwości bezpośredniego zbliżenia się do monarchy. W skład grupy „żylców” wchodził młodzi przedstawiciele o wiele mniej znamienitych rodzin, którzy po ukończeniu służby stawali się „wybranymi dworianami”. Tak więc istniał cały szereg powiązań tej grupy z „wyborem”, podczas gdy charakter służby, ściśle związanej z przebywaniem w stolicy i towarzyszeniem monarsze, wyraźnie oddalał „żylców” od podstawowej masy dworskich „synów bojarskich”²⁹.

Przechodzimy teraz do omówienia wyników badań A. P. Mordowinej. Porównanie danych dotyczących poszczególnych grup w składzie dworu z liczbą ich przedstawicieli na soborze, dało A. P. Mordowinej podstawę do wyciągnięcia następujących wniosków:

Jeśli chodzi o „dworian moskiewskich” (104), to najwidoczniej na sobór zostali powołani wszyscy znajdujący się w tym czasie w stolicy³⁰. Dla dokonania wyboru nowego cara powołano osobiście także stolników³¹ (45). Inna sytuacja jednakże zarysowuje się w stosunku do „żylców”: z mniej więcej dwustu „żylców” służących na dworze, na sobór wezwano czterdziestu dwóch³². Parafrazując Kluczewskiego można powiedzieć, że było ich zbyt dużo, by widzieć w nich pochodzących z wyboru przedstawicieli swojej korporacji i zbyt mało, by mówić o ich osobistym wezwaniu na sobór. Co zaś dotyczy „wybranych dworian”, to z tej naj-

²⁸ Tym samym, członkowie najznamienitszych rodów w drugiej połowie XVI — początku XVII w. mogli osiągnąć najwyższe stanowiska w państwie nie pełniąc w ogóle żadnej służby w składzie powiatowych korporacji „dworianskich”.

²⁹ Wyrażam głęboką wdzięczność A. L. Stanisławskiemu za umożliwienie mi zapoznania się z wynikami jego nieopublikowanych badań dotyczących „stolników” i „żylców”.

³⁰ S. P. Mordowina, *Charakter...*, s. 59.

³¹ Ibidem, s. 60.

³² Ibidem, s. 60.

liczniejszej kategorii członków dworu, na soborze obecnych było tylko czterdziestu pięciu — mniej więcej 5% ogólnego składu „wyboru” tego czasu ³³.

Z powyższego wynika jasno, że tylko ostatnia grupa uczestników soboru, mogła być pochodzącymi z wyboru przedstawicielami jakichś korporacji dworiant. Jednakże kolejne spostrzeżenia A. P. Mordowinej w istocie rzeczy wykluczają podobną hipotezę. Stosując metodę przyjętą przez A. A. Zimina przy badaniach nad soborem ziemskim z 1566 r. i porównawszy wykaz dworiant „z wyboru”, znajdujący się w „utwierżdzennej gramocie” z innymi wiadomościami o „wyborze”, z końca XVI w., ustaliła ona, że po pierwsze na soborze byli dworianie należący tylko do 21 powiatowych korporacji, podczas gdy ogółem na dworze monarszym służyli dworianie z 51 grodów ³⁴, a po drugie liczba dworiant „z wyboru” z danego grodu, na soborze (jak i w 1566 r. przyp. aut.) nie zależała od ogólnej liczby „wybranych” z danego grodu ³⁵. Sądząc z tego, na sobór została po prostu wezwana jakaś część dworiant „z wyboru”, którzy znajdowali się w tym czasie na służbie w stolicy.

Porównanie liczebności poszczególnych grup reprezentantów dworiant wskazuje, że na soborze w 1598 r. zdecydowanie przeważali przedstawiciele górnej warstwy dworu. Znaczenie ich było najwidoczniej jeszcze większe, niż na soborze 1566 r. Co dotyczy „wyboru”, to jego rola na soborze znacznie się zmniejszyła, w porównaniu z r. 1566 ³⁶. Sam charakter reprezentacji różnych części dworu wskazuje, że również pod koniec XVI w. rząd uważał za celowe powoływać niekiedy do udziału w rozstrzyganiu problemów ogólnopaństwowych jedynie dworiant stołecznych.

Reprezentacja „stanu trzeciego” na soborze w 1566 r. składała się z trzech różnych grup — „gości” (12), „smolniant” (22) i „handlujących ludzi moskwiant” (41). Jest rzeczą jasną, że ostatnia z tych grup, jak wynika z samej jej nazwy, stanowiła jakąś część ludności stolicy. Określenie *człowiek trudniący się handlem* daje możliwość dość dokładnego ustalenia społecznego statusu tej części przedstawicieli soborowych, ponieważ w za-
bytkach prawnych XVI w. termin ten ma całkowicie określoną treść. Tak więc w 26 artykule Sudiebnika z 1550 r. czytamy: *A gościom przed-
niejszym za zniestawienie pięćdziesiąt rubli, ludziom posadzkim trud-
niącym się handlem i wszystkim „średnim” za zniestawienie pięć rubli* — „czarnemu” człowiekowi „młodszemu” za zniestawienie jeden ru-

³³ Ibidem, s. 61.

³⁴ Zmniejszenie liczby grup powiatowych w porównaniu z połową XVI w. tłumaczy się zlikwidowaniem pod koniec stulecia odrębnych korporacji książęcych, nie wchodzących w skład organizacji powiatowych.

³⁵ S. P. Mordowina, *Charakter...*, s. 61 - 62.

³⁶ Tak więc rozszerzeniu terytorialnych ram dworu na początku XVII w. (o czym jest mowa wyżej) nie towarzyszyło rozszerzenie soborowej reprezentacji jego warstw

bel³⁷. Tak więc ludzie trudniący się handlem, to bardziej zamożna część ludności miejskiej, która w hierarchii społecznej zajmuje wyższą pozycję od „czarnych” ludzi. Jest rzeczą charakterystyczną, że z wyliczenia przedstawicieli soboru w orzeczeniu soborowym wynika, że na sobór powołani zostali „goście”, kupcy i „smolnianie”. Zatem „handlujący ludzie moskwianie” — to kupcy moskiewscy. Jasne jest, że podstawowa masa ludności miast rosyjskich — „czarni” ludzie, nie posiadała żadnego przedstawicielstwa na soborze.

Co dotyczy „smolnian”, to już S. W. Bachruszyn swego czasu ustalił, że terminem tym oznaczano korporację kupców smoleńskich przesiedlonych do Moskwy³⁸. Tak więc i „smolnianie” reprezentowali na soborze określoną grupę ludności stolicy.

Spostrzeżenia te prowadzą do wniosku, że w składzie reprezentacji mieszczan przeważali przedstawiciele różnych części ludności stolicy. Jednakże już A. A. Zimin wskazał na jedną ważną okoliczność, która nie pozwala bez zastrzeżeń przyjąć wydawałoby się tak oczywistego wniosku. Zdaniem tego badacza, wezwani na sobór mieszczenie moskiewscy reprezentowali na nim w jakimś stopniu mieszczan całego kraju, ponieważ znaczną część moskiewskich ludzi trudniących się handlem, stanowili przesiedleńcy z różnych miast, którzy nie zerwali więzi handlowych z ośrodkami handlowo-rzemieślniczymi, z jakich pochodzili³⁹.

Postawiony problem, jak widzimy, jest ważny i zasługuje na specjalne rozpatrzenie. A. A. Zimin ma rację zwracając uwagę na mieszany skład ludności Moskwy w połowie XVI w. Istotnie, na przełomie XV i XVI w. ludność stolicy została uzupełniona dużymi grupami przesiedleńców z szeregu miast rosyjskich. Tak więc, po przyłączeniu Nowogrodu, w osiemdziesiątych latach XV w., znaczną grupę kupców nowogrodzkich przesiedlono z tego miasta, do miast Rosji środkowej, w tym też do Moskwy⁴⁰. Na ich miejsce do Nowogrodu wysłano szereg rodzin z Moskwy (Sałarielowie, Tarakanowie i in.), którzy w szybkim czasie zajęli dominujące pozycje w handlowym życiu tego miasta⁴¹. Z Pskowa, po jego przyłączeniu w 1510 r., najzamożniejsza część mieszczan także została przesiedlona do Moskwy, gdzie pskowanie zajęli w całości kilka ulic, a na ich miejsce przysłano mieszkańców Moskwy i innych miast środkoworosyjskich⁴². Po-

³⁷ *Pamiatniki russkogo prawa*, wyp. IV, Moskwa 1956, s. 238.

³⁸ S. W. Bachruszyn, *Naucznyje trudy*, t. I, Moskwa 1952, s. 162 - 163. Patrz także A. A. Zimin, *Ziemskij sobor...*, s. 216.

³⁹ A. A. Zimin, *Ziemskij sobor...*, s. 217.

⁴⁰ W. W. Biernadskij *Nowgorod i Nowgorodskaja ziemia w XV wiecie*, Moskwa—Leningrad 1961, s. 336 i n.

⁴¹ A. P. Pronsztejn, *Nowgorod Wielikij w XVI wiecie*, Charkow, 1957, s. 144.

⁴² N. N. Maslennikowa, *Prisojedinienije Pskowa k Russkomu centralizowanomu gosudarstwu*, Leningrad 1955, s. 88 - 89, 102 - 103, 115 - 117.

jawienie się w Moskwie, po zdobyciu Smoleńska, „smolnian” świadczy o tym, że część ludności również i tego miasta, w pierwszej połowie XVI w., została przesiedlona do Moskwy. O innych wypadkach przesiedlenia, tzw. „swoda” mieszczan do Moskwy, źródła pierwszej połowy XVI w. nie wspominają.

Jak widzimy, przesiedlenia na przełomie XV i XVI w. były zjawiskiem lokalnym, obejmującym tylko szereg miast zachodnich, które w omawianym okresie weszły w skład państwa rosyjskiego. Przesiedlając poszczególne grupy ludności tych miast do Rosji centralnej i zastępując je ludźmi urodzonymi w stolicy, rząd moskiewski dążył do umocnienia swoich pozycji na nowo przyłączonych terenach, usuwając z nich osoby, których lojalności politycznej nie był pewny. Jest rzeczą wątpliwą, by w tych warunkach przesiedleńcy mogli utrzymać więź z życiem handlowym rodzinnych miast, ponieważ cel przesiedlenia polegał właśnie na ich zerwaniu. Nie przypadkowo przesiedleniu towarzyszyła co najmniej częściowa konfiskata majątku przesiedleńców, który rozdawano przybyszom z centralnych rejonów⁴³. I najwidoczniej więzi te uległy rozerwaniu. Tak więc posiadamy dość dużo wiadomości o handlowej działalności kupców Wielkiego Nowogrodu pierwszej połowy XVI w., prowadzących handel z miastami nadbałtyckimi i o budowaniu przez nich cerkwi na terenie tego miasta⁴⁴, ale wśród tych wiadomości nie można znaleźć ani jednego faktu, który świadczyłby o jakichś związkach przesiedleńców nowogrodzkich ze swoim miastem.

Tak więc, moim zdaniem, nie ma poważnych podstaw, by w połowie XVI w. (późniejsza sytuacja zmieniała się w sposób istotny), dopatrywać się w wezwanych na sobór „handlowych ludziach moskwianach” i „smolnianach” kogoś innego niż przedstawicieli poszczególnych części ludności stolicy rosyjskiej.

Ale być może coś w tym rodzaju można powiedzieć o trzeciej grupie przedstawicieli mieszczan — o „gościach”? Żeby móc odpowiedzieć na to pytanie, należy choćby krótko scharakteryzować organizację ludności miejskiej w miastach rosyjskich pierwszej połowy XVI w.

W Nowogrodzie, w pierwszej połowie XVI w. wyraźnie występuje podział gminy miejskiej na dwie różne części: pierwsza to organizacja bogatych kupców-przesiedleńców z Moskwy („goście” — „surożanie” — 234 dwory według danych z 1546 r.) ze swoim starostą kupieckim i ze swymi

⁴³ O posiadłościach ziemskich kupców nowogrodzkich, które zostały rozdane moskiewskim pomieszczykom patrz: W. N. Biernadskij, *Nowgorod*..., s. 337 - 338. *Powieść o Pskowskom wzięciu* także mówi o rozdawnictwie przesiedlonym mieszkańcom Moskwy dworów w Pskowie, które należały do wysiedlonych jego mieszkańców. Tam też czytamy, że wysiedleni z miasta pskowieanie tylko „żywoty legkije wiasza s soboju”, a cały pozostały dobytek „pomietasza” (*Pskowskije letopisi*, I, Moskwa—Leningrad 1941, s. 95, 97).

⁴⁴ Wykaz danych źródeł patrz: A. P. Pronsztajn, o. c., s. 145 - 151.

odrębnymi przywilejami, druga — to wszyscy pozostali mieszczenie nowogrodzcy „czarni ludzie” (3968 dworów), ze swymi starostami. Jest rzeczą istotną, że jedna z tych części nie była podporządkowana drugiej: rozłożenie powinności państwowych dokonywane było wspólnie przez starostów obu części *posadu* (czyli gminy nowogrodzkiej); w skład sądu miejskiego, w którym przewodniczył namiestnik wielkoksiążęcy, wchodził także obok starosty kupieckiego, przedstawiciele „czarnych ludzi” pochodzący z wyborów ⁴⁵.

Chociaż o stosunkach wewnętrznych w Pskowie w pierwszej połowie XVI w. wiadomo o wiele mniej niż w Nowogrodzie tego samego czasu, podobna struktura gminy miejskiej zarysowuje się i tutaj. Podpisy pskowskich starostów kupieckich na umowach Pskowa z Zakonem Kawalerów Mieczowych (najpóźniejsza z nich pochodzi z 1554 r.) ⁴⁶ w sposób jasny wskazują, że w Pskowie także istniała odrębna organizacja bogatych kupców — „gości”.

Wyciąg z lustracji podatkowej Pskowa z r. 1559, jaki zachował się w późniejszym dokumencie świadczy, że „dwory gościnne” znajdowały się na terenie tzw. „Średniego grodu” Pskowa. Od „czarnych” dworów, które znajdowały się w sąsiedztwie, odróżniały się one tym, że wpłacały podatki do skarbu złotą monetą obcego pochodzenia — „węgierskimi złotymi”, a nie krajowymi srebrnymi pieniędzmi ⁴⁷.

Należy do tego dodać, że w Muromie, który — w odróżnieniu od wspomnianych wyżej ośrodków zachodniorosyjskich — znajdował się przy wschodniej granicy państwa, lustracja podatkowa z 1566 r. także odnotowuje odrębne „dwory gościnne”, które jak w Pskowie, w odróżnieniu od pozostałego *posadu*, wpłacały do skarbu zagraniczne złote monety ⁴⁸.

W świetle przytoczonych wyżej danych, pytanie, na które należy szukać odpowiedzi, może być teraz sformułowane w sposób następujący: czy „goście” na soborze 1566 r. byli reprezentantami organizacji kupieckich z różnych miast Rosji (być może dokładniej należałoby powiedzieć — należeli do tych organizacji) czy też nie?

Od razu można powiedzieć, że ani jeden właściciel „dworów gościnnych” w Muromie (rejestr podatkowy, w którym dwory te zostały zapisane, sporządzono w 1566 r. — w tym samym roku, w którym zwołany

⁴⁵ Szczegółowa charakterystyka struktury społecznej *posadu* nowogrodzkiego i jego związków z władzą państwową, patrz we wskazanej pracy A. P. Pronsztejna, rozdz. IV. Nowogrodzka organizacja kupiecka prowadziła także samodzielną korespondencję z magistratami miast inflanckich (patrz: *Russko-liwonskije akty*, Petersburg 1868, Nr CCCXLIV, CCCXLV).

⁴⁶ *Russko-liwonskije akty...*, Petersburg 1868, s. 314, 346; 366–367; 370, 374.

⁴⁷ *Dopólnienija k Aktam Istoriceskim*, t. I, Petersburg 1836, Nr 224.

⁴⁸ W. A. Kuczkin, *Materiały dla istorii russkogo goroda w XVI w. (wypis iz piscowych knig g. Muroma 1566 i muromskaja sotnaja 1573/4 g)*, „Archeograficzeskij Jeżegodnik za 1967 god”, Moskwa 1969, s. 298.

był sobór) nie został wezwany do Moskwy, z czego wynika, że nie można mówić o obecności na soborze reprezentacji (prawnej czy faktycznej) organizacji kupieckich ze wszystkich miast Rosji. Do tego należy dodać, że znamy imiona i nazwiska wielu „gości” nowogrodzkich sześćdziesiątych lat XVI w.⁴⁹, ale ani jednego z nich w tekście orzeczenia soborowego nie znajdujemy⁵⁰. Jest rzeczą jasną, że reprezentanci organizacji kupieckiej takiego dużego i bogatego, ściśle związanego z handlem bałtyckim miasta, jak Nowogród, nie zostali powołani na sobór ziemski, który podejmował decyzje bardzo ściśle związane z bałtycką polityką Rosji. Z drugiej strony — rozpatrując zebrane przez A. A. Zimina materiały o pochodzeniu „gości” — uczestników soboru⁵¹ — nietrudno się przekonać, że w tych wypadkach, kiedy o pochodzeniu poszczególnych „gości” można powiedzieć coś pewnego, są to przedstawiciele starych moskiewskich rodzin kupieckich, dobrze znanych już w końcu XV w.

Wszystko więc przemawia za tym, że „goście” byli także przedstawicielami odrębnej grupy kupiectwa stolicy. Toteż reprezentację mieszczan na soborze 1566 r. możemy rozpatrywać jako reprezentację różnych części ludności miejskiej Moskwy: korporacji moskiewskich „gości” (analogicznej najwidoczniej do korporacji „gości” w innych miastach rosyjskich), korporacji kupieckiej przesiedleńców ze Smoleńska i tzw. „hadlujących ludzi moskwian”⁵².

⁴⁹ O pochodzeniu tych wiadomości patrz niżej.

⁵⁰ Jeśli chodzi o dwóch „gości” z orzeczenia soborowego — Jurija Głazowa i Grigorija Tarakanowa, to A. A. Zimin wysuwał tezę, iż pochodzili oni z Nowogrodu: jednakże w pierwszym wypadku opierał się on tylko na tym fakcie, że nazwisko Głazow spotykane jest wśród nowogrodzkich pomieszczyków; drugiego przypuszczenia, że Grigorij, to syn „gościa” Fiodora Tarakanowa, badaczowi także nie udało się podbudować jakimiś konkretnymi danymi (A. A. Zimin, *Ziemijskij sobor...*, s. 215).

⁵¹ Ibidem, s. 214 - 216.

⁵² Swego rodzaju zagadką, która czeka jeszcze na rozwiązanie, jest brak wśród powołanych na sobór przedstawicieli Moskwy, moskiewskich „sukienników”. Sukiennicy, jako odrębna, przy tym bardzo zamożna grupa ludności Moskwy, wymienieni są wielokrotnie już w źródłach XIV - XV w. (zob. L. W. Czerepnin, *Obrazowanie Russkogo centralizowanego gosudarstwa w XIV - XV wiekach*. Moskwa 1960, s. 418 i n.). Znaleźć wiadomości dotyczące „sukienników” także z późniejszego okresu. Tak więc w jednym z dokumentów (tzw. *Razmietnyj spisok* z 1546 r.) określającym normy powoływania do służby wojskowej różnych warstw ludności miejskiej na wyprawę kazańską, czytamy: *s gostinyh dworow nariaditi s dwora po czelowieku, a s sukonniczych dworow s dwu dworow po czelowieku, a s czornych dworow, s 5 dworow po czelowieku* („Akty Archeograficzeskij ekspedicii”, t. I, Moskwa 1836, Nr 205, s. 184). Z danych tych wynika, że „sukiennicy” to odrębna grupa ludności miejskiej zajmująca pozycję pośrednią między „gośćmi” a podstawową masą posadzkich „czarnych ludzi”. Chociaż instrukcja ta została wysłana do Nowogrodu, z dalszych rozdziałów wspomnianego dokumentu zawierających szczegółowy wykaz różnych grup ludności Nowogrodu wynika, że w mieście tym „sukienników” jako odrębnej kategorii miejskiej ludności nie było. Tymczasem za-

Przechodząc teraz do soboru ziemskiego z 1598 r. możemy od razu skonstatować, że reprezentacja mieszczan wyglądała na nim zupełnie inaczej niż na zgromadzeniu stanowym w 1566 r.: na soborze obecnych było 21 „gości”, starostowie sotni „gościnnej” i sukienniczej oraz 13 setników — naczelników sotni moskiewskich — specyficznych okręgów terytorialnych, na które dzieliło się terytorium posadu moskiewskiego.

Tak więc o „smolnianach”, ani o „handlujących ludziach moskwianach” orzeczenie soboru nie wspomina, a zamiast tego pojawiają się nazwy dwóch innych organizacji, nieznanych źródłom pierwszej połowy XVI w. Wskazuje to na ważne zmiany w strukturze stanu mieszczańskiego i skłania do rozpatrzenia głównych cech rozwoju miasta rosyjskiego w okresie siedemdziesiątych do dziewięćdziesiątych lat XVI wieku.

Pierwsze, co należy zaznaczyć, to zanik organizacji kupieckich w poszczególnych miastach rosyjskich. W Nowogrodzie, po tzw. nowogrodzkim „pogromie” z 1570 r., przywileje nowogrodzkich „gości” — „surożan”, jak dowiadujemy się z przypadkowej wzmianki w jednym z dokumentów z 1571 r. (*tamożennaja gramota*), zostały zniesione i 200 rodzin kupców niegdyś przesiedlonych z Moskwy do Nowogrodu, wróciło znowu do stolicy⁵³. Istotne jest, że wydarzeniom tym nie towarzyszyło pojawienie się w Nowogrodzie nowej grupy bogatych przybyszy sprowadzonych z Moskwy, którzy zajęliby miejsce przewiezionych do Moskwy kupców i utworzyliby nową organizację kupiecką (jak miało to miejsce na przykład pod koniec XV w.). Organizacja kupiecka Nowogrodu w 1570 r. w ogóle przestała istnieć. Lustracja podatkowa tego miasta z 1583 r. (jak i inne źródła z końca XVI i początku XVII w.) nie zawiera już żadnych, choćby pośrednich wzmianek o staroście kupieckim lub organizacji kupieckiej mieszczan nowogrodzkich. W lustracji, co prawda, niejednokrotnie wymieniane są dwory „gościnnej” sochy, czyli dwory należące do członków nowogrodzkiej korporacji kupieckiej, ale były to dwory puste, należące do wysiedlonych z Nowogrodu w 1570 r. „gości”, w których około 1583 r. zaczęli się już gdzieś osiedlać rzemieślnicy nowogrodzcy⁵⁴.

chował się carski dokument (*gramota*) z 1556 r., potwierdzający uprzednie nadanie klasztorowi Troicko-Siergiejewskiemu dworu sukienniczego „tiagła” w Moskwie. Na podstawie tego dokumentu nowa posiadłość zwolniona została od obowiązku *tianuti s sukonniczim starostoj i s tiaglecy w zlotyje* (*Akty istoriczekije*, t. I, Leningrad 1932, nr 164). Wynika z tego, w jasny sposób, że jeszcze w połowie XVI w. w Moskwie istniała odrębna organizacja „sukienników”, wyraźnie odgraniczona od podstawowej masy ludności miejskiej. Podobnie jak „goście”, płacili oni podatki od swoich dworów złotymi monetami, co wskazuje na szczególnie uprzywilejowaną pozycję „sukienników” Moskwy. Tym bardziej niezrozumiałe jest dlaczego ich przedstawiciele nie zostali powołani na sobór ziemski. Być może kryją się oni pod nazwą *handlujących ludzi moskwian*?

⁵³ A. P. Pronsztajn, *Nowgorod Wielikij*..., s. 149.

⁵⁴ W. J. Syrojeczkowski, *Gosti-surożanie*. Moskwa—Leningrad 1935, s. 114–116.

Analogiczną pod wieloma względami sytuację przedstawiają materiały odnoszące się do Pskowa. I tu lustracja podatkowa z połowy lat osiemdziesiątych wspomina tylko o byłych posiadłościach pskowskich „wielkich starostów”⁵⁵, a także wskazuje, że oddawanie w dzierżawę „dworów gościnnych” (Solnego, Lnianego i dworu dla przyjezdnych kupców moskiewskich) i wypłata wynagrodzenia ich dozorcóm, dokonywane były uprzednio przez „wielkich starostów”, a teraz zajmują się tym „ludzie” namiestnika pskowskiego⁵⁶. Widocznie i tutaj odrębne stowarzyszenie kupców pskowskich przestało istnieć. Opowieści z początku XVII w. — szczegółowo opisując walkę wewnętrzną w mieście w latach Smuty — niejednokrotnie wspominają o niezwykle bogatych pskowskich „gościach”, ale nigdy o staroście kupieckim lub organizacji kupieckiej.

Drugie ważne zjawisko tego czasu — to pojawienie się w źródłach licznych wzmianek o przesiedleńcach moskiewskich („swiencach”) lub „żylcach moskiewskich” — mieszkańcach miast prowincjonalnych, przymusowo przesiedlonych do Moskwy.

Już S. W. Bachruszyn, badając materiały zawarte w klasztornych księgach dochodów i wydatków (*prichodo-raschodnyje knigi*) oraz w księgach donacyjnych ustalił, że w okresie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w. do Moskwy, prócz nowogrodzian i pskowień, zostali przesiedleni mieszkańcy całego szeregu miast północno-zachodnich (Wiaźma, Twer, Rzew, Starica), północno-wschodnich (Jarosławł, Wałachna) i północnych (Ustiug, Chołmogory)⁵⁷.

Dane zawarte w lustracjach podatkowych miast prowincjonalnych, których S. W. Bachruszyn nie uwzględnił, pozwalają dodać do tego wykazu miasta południowe (Kołomnę⁵⁸, Murom⁵⁹), leżące na zachód od Moskwy Możajsk⁶⁰ i największy ośrodek rosyjskiego warzelnictwa soli w XVI w. — Solikamsk⁶¹.

Tak więc w odróżnieniu od przesiedleń o lokalnym charakterze, dokonywanych na przełomie XV i XVI w., przesiedlenia okresu lat siedemdziesiątych do dziewięćdziesiątych XVI w. objęły ośrodki miejskie leżące w różnych rejonach kraju. Inną charakterystyczną cechą przesiedleń drugiej połowy XVI w. było to, że przemieszczeniu ludności z różnych miast do Moskwy, nie towarzyszyło z reguły odpowiednie przemieszczenie do

⁵⁵ Sbornik Moskowskiego archiwa Ministierstwa justicji (dalej Sb. MAM J), t. V, Moskwa 1913, s. 4.

⁵⁶ Ibidem, s. 14 - 15.

⁵⁷ S. W. Bachruszyn, *Naucznyje trudy*, t. I, s. 163 - 164.

⁵⁸ Patrz: *Piscowyje knigi Moskowskiego gosudarstwa*, t. I, cz. I, dział I, s. 316, 318.

⁵⁹ Patrz liczne wzmianki o „przesiedleńcach” w muromskiej sotni z 1574 r. W. A. Kuczkina, *Matieriały...*, s. 305 - 306.

⁶⁰ *Piscowyje Knigi Mosk. Gos.*, t. I, cz. I, dział I, s. 628, 630 - 632.

⁶¹ Patrz: „Piermskaja starina”, wyp. III, Pierm', 1891, s. 165.

tych miast jakichś grup ludności moskiewskiej⁶². Część tych przesiedleń, jak wspomniane już wyżej wysiedlenie („wywód”) kupców z Nowogrodu w 1572 r. tłumaczy się w istocie tymi samymi przyczynami, co przymieszczenie ludności tych miast na przełomie XV i XVI w. Rząd dążył do usunięcia z ośrodków pogranicznych części ludności, którą podejrzewał o nielojalność polityczną. Dużej części znanych przesiedleń jednakże w ten sposób wytłumaczyć się nie da.

Tak więc znane są fakty z życia całego szeregu przesiedleńców, które wskazują, że przeniesienie się do Moskwy stało się dla nich początkiem szybkiej kariery: pskowski przesiedleńiec Jow Mizinow pod koniec lat osiemdziesiątych XVI w. został diakiem⁶³, ustiuzanin „moskiewski żylec” Michał Fałalejew w 1589 r. był naczelnikiem komory celnej w Kazaniu⁶⁴, dżwiński przesiedleńiec Iwan Kobilew około 1598 r. otrzymał godność „gościa”⁶⁵. Podobna kariera wydaje się bardzo dziwna, jeśli założymy, że przesiedleńcy to ludzie podejrzewani o nielojalność w stosunku do rządu. Prócz tego przesiedleńcy z drugiej połowy XVI w. także po przesiedleniu do Moskwy, w dalszym ciągu byli posiadaczami znacznego majątku w rodzinnym mieście, przewyższającego często majątek mieszczan, którzy pozostali na miejscu. Tak więc w lustracji pskowskiego targu z 1585/86 r. wymieniono kilka kramów przesiedleńca Jowa Mizinowa, z których w jednym handlowano suknem i drogocennymi metalami⁶⁶. Twerski przesiedleńiec Gawriła Tuszyński ofiarował jako donację klasztorowi Troicko-Siergiejewskiemu skład soli i zbudowaną na jego koszt kamienną cerkiew w Twerze⁶⁷. Na muromskim targowisku w 1574 r. było 6 kramów przesiedleńca Michała Szychlina⁶⁸ itd. Jest rzeczą oczywistą, że przesiedlając do Moskwy mieszkańców różnych miast, rząd nie dążył do zerwania ich więzi ekonomicznych z rodzinnymi miejscami. Sens przesiedleń polegał widocznie na czymś innym.

Wreszcie trzecie zjawisko, na które należy zwrócić uwagę, to pojawienie się nowych organizacji mieszczan, o których już wspomniano wyżej. Powstanie ich zbiega się z okresem pojawienia się w źródłach licz-

⁶² Jedyny wyjątek stanowi Nowogród: jego lustracje podatkowe z początku lat 80-tych XVI w. zawierają liczne wzmianki o „moskiewskich przesiedleńcach” — „młodszych” i „średnich” rzemieślnikach, którzy otrzymali dwory w mieście (patrz na przykład, B. D. Grekow, *Opisno Torgowej Storony w piscowoj knigie, Nowogrodu Wielikomu XVI w.* Petersburg 1912, s. 5, 21, 22, 24; 28 i in.).

⁶³ Wymieniony jest w tym stopniu w spisie dworu z 1588/9 r.

⁶⁴ *Matieriały po istorii Uzbiekskoj, Tadżykskoj i Turkmeńskiej SSR*, cz. I, Moskwa—Leningrad 1932, s. 106.

⁶⁵ W tym stopniu wymieniony jest w dokumencie wyboru na tron Borysa Godunowa.

⁶⁶ Sbornik MAMJ, s. 15, 17, 53.

⁶⁷ N. N. Owsiannikow, *Twier' w XVII wiekie*, Twier' 1889, s. 78.

⁶⁸ W. A. Kuczkin, *Matieriały...*, s. 305 - 306.

nych wzmianek o przesiedleńcach. Tak więc na przykład sotnia „gościnną” wymieniona jest już w dokumencie z 1586 r.⁶⁹

Porównanie z praktyką kształtowania się górnych warstw stanu mieszczańskiego w XVII w. pozwala wykazać wzajemny związek tych zjawisk i określić ich istotę. Praktyka ta polegała na tym, że w miarę jak w miastach prowincjonalnych pojawiali się ludzie, którzy wyróżniali się rozmiarem ruchomego i nieruchomego majątku, byli oni przymusowo włączani do jednej ze stołecznych korporacji kupieckich — sotni „gościnniej” lub sukienniczej⁷⁰. Tym samym dana osoba była wyłączona ze składu lokalnej gminy miejskiej i na nią rozciągał się nadany członkom tych korporacji kompleks praw i przywilejów takich, jak nie podleganie sądownictwu władz lokalnych, zwolnienie od stacji oraz od myt⁷¹.

Jednocześnie jednak nakładano nań obowiązek płacenia różnych „służb monarszych” (pobieranie opłat w komorach celnych, operacje związane ze skupem i sprzedażą towarów państwowych). Na okres ich pełnienia kupiec powinien całkowicie zrezygnować ze swojej działalności handlowej. Ciężar „służby monarszej” był główną przyczyną tego, że **wzbogaceni** mieszcianie nie chcieli wstępować do sotni „gościnniej” i sukienniczej, ale rząd łamał ich sprzeciw.

Wiedząc to wszystko, możemy zrozumieć jakie zmiany struktury stanu mieszczańskiego miały miejsce w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w. W tym czasie, bardziej lub mniej równocześnie, uległy likwidacji odrębne organizacje kupieckie w poszczególnych miastach i jednocześnie zostały utworzone w Moskwie organizacje nowego typu, w skład których zostały przymusowo (na drodze przesiedleń) włączone najzamożniejsze grupy ludności z wielu miast prowincjonalnych Rosji. W wyniku tego, górne warstwy stanu trzeciego jeszcze wyraźniej odseparowały się od głównej masy jego przedstawicieli, a państwo feudalne zyskało możliwość szerokiego wykorzystania wiedzy i doświadczenia bogatych kupców dla sprawnego funkcjonowania części składowych swej administracyjnej maszyny.

Opierając się na powyższych wywodach możemy dość dokładnie odpowiedzieć na pytanie, na czym polegała różnica w charakterze reprezentacji mieszczan na wcześniejszym i późniejszym zgromadzeniu stanowym. Przede wszystkim należy zaznaczyć, że grupy stanowe mieszczan, reprezentowane na soborze w 1598 r. były o wiele szersze pod względem swe-

⁶⁹ I. J. Zabielin, *Matieriały dla istorii, archeologii i statistiki g. Moskwy*, cz. 2, Moskwa 1891, kol. 609.

⁷⁰ O przymusowym charakterze włączania prowincjonalnych ludzi posadzkich do stołecznych organizacji kupieckich i wynikających w związku z tym konfliktach, patrz: „Oczerki istorii SSSR” XXII wiek, Moskwa 1955, s. 211 - 212.

⁷¹ Zob. przywilej dla sotni sukienniczej z 3 czerwca 1620 r. I. J. Zabielin, *Matieriały...*, cz. 2, kol. 1105.

go charakteru, od grup stanowych na soborze w 1566 r. Już obecni na soborze „goście” reprezentowali nie tylko najbogatsze moskiewskie rodziny kupieckie, ponieważ wśród nich spotykamy szereg przesiedleńców, w różny sposób związanych ze swymi miastami rodzinnymi (ustiużanin Iwan Fałalejew ⁷², dżwinianin Iwan Kobielew ⁷³, pochodzący najprawdopodobniej z Muromu Bogdan Porywkin ⁷⁴). Sotnia „gościnna” i sukiennicza, jak widać z tego, w odróżnieniu od „handlujących ludzi moskwian” i „smolnian” nie były organizacjami ściśle moskiewskimi, skupiały bowiem najzamożniejsze warstwy mieszczan z całego kraju. Wreszcie sotnie ⁷⁵ moskiewskie skupiały „czarnych ludzi” — podstawową masę mieszczaństwa moskiewskiego ⁷⁶. Ta warstwa w ogóle nie miała swoich reprezentantów na soborze w 1566 r. Teraz przynajmniej „czarni ludzie” stolicy zostali wciągnięci do prac zgromadzenia stanowego w osobach swoich starostów.

Chociaż podstawowa masa ludności miast prowincjonalnych i tym razem nie miała na soborze swego przedstawicielstwa, jednak na zgromadzeniu stanowym końca wieku, były reprezentowane szersze kręgi mieszczan, niż na soborze w 1566 r. Jednakże nie towarzyszyło temu odpowiednie powiększenie liczby mieszczan, a raczej odwrotnie. Jeśli na soborze 1566 r. obecnych było 75 przedstawicieli „stanu trzeciego”, to na soborze 1598 r. było ich tylko 36, tj. o połowę mniej ⁷⁷. Jeszcze bardziej istotny był fakt, że zmienił się sam charakter reprezentacji mieszczan. Jeżeli bowiem na soborze 1566 r. kupiectwo moskiewskie („handlujący ludzie moskwianie”) byli reprezentowani przez znaczne grupy swych przedstawicieli, to z sotni „gościnnej” i sukienniczej na soborze 1598 r. obecni byli tylko ich starostowie, osoby oczywiście mianowane przez rząd. W tym, jak się wydaje, znalazło odzwierciedlenie zwiększone podporządkowanie państwu górnych warstw „stanu trzeciego” po reformie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

*

Dla zachodzących w Rosji XVI w. procesów kształtowania się stanów, charakterystyczne były dwie tendencje: z jednej strony powstanie ogólnopaństwowych form organizacji stanowej, które stopniowo obejmowały

⁷² O Fałalejewach ob. S. W. Bachruszyn, *Naucznyje trudy...*, t. I, s. 163 - 164.

⁷³ O Kobielewach zob. N. J. Nosow, *Stanowlenije sosłownopredstawitielnych uczeżdzenij w Rossii*, Moskwa 1969, s. 254 - 255.

⁷⁴ O mieszkańcach Muromu — Porywkinach, zob. w muromskim spisie podatkowym z 1564 r. — W. A. Kuczkina, *Matieriały...*, s. 301 - 314.

⁷⁵ O sotniach moskiewskich zob. interesujący szkic S. K. Bogajewlenskogo, w: *Istoriija Moskwy*, t. I, Moskwa 1952.

⁷⁶ Sami naczelnicy tych sotni — „setnicy”, jak widać z orzeczenia o wyborze na tron Borysa Godunowa, byli nierzadko zwykłymi rzemieślnikami (wytwórca masła, hodowca ryb, garbarz i in.).

⁷⁷ Por. S. P. Mordowina, *Ziemskej sobor 1598 g.*

poszczególne grupy ludności na terytorium całego kraju, z drugiej — podział wewnątrz tworzących się stanów, ich kształtowanie się w postaci skomplikowanych struktur hierarchicznych. W toku tego procesu górne warstwy stanu „dworianskiego” i miejskiego coraz bardziej odgraniczały się od podstawowej masy „dworian” i mieszczan, a wzmacniały się ich powiązania z aparatem państwowym.

Rozwój obu tych tendencji wycisnął swe piętno także na charakterze stanowej reprezentacji na soborach XVI wieku. Tak więc prześladowane wyżej zmiany reprezentacji mieszczan na przestrzeni drugiej połowy XVI w. ukazują w sposób jasny jak powoływane na sobór grupy stanowe traciły stopniowo charakter lokalny i łączyły w swym składzie osoby zajmujące jednakową pozycję na terytorium całego kraju. Jednakże w jeszcze większym stopniu o charakterze stanowej reprezentacji na soborach ziemskich zadecydowała inna tendencja.

Porównując ze sobą poszczególne grupy reprezentantów stanowych na soborze 1566 r. i na soborze 1598 r. nie trudno zauważyć, że pod koniec stulecia wzrosło znaczenie stołecznych dworian i „gości”, tj. tych grup społeczeństwa, które tak faktycznie, jak i formalnie oddalały się coraz bardziej od lokalnych organizacji mieszczan i „dworian”. Sam charakter reprezentacji poszczególnych grup świadczy także, że sobory ziemskie były przede wszystkim naradą rządu z elitą „dworu”, stołecznym „dworianstwem” i elitą kupiectwa — „gośćmi”. Przedstawiciele tych grup wzywani byli na sobór osobiście. Reprezentacja innych grup górnej warstwy „dworianstwa” i kupiectwa albo była tak przypadkowa, iż nasuwa to myśl, że nie miała ona żadnego istotnego znaczenia dla rządu „wybrani dworianie” lub pod koniec stulecia uległa degradacji i była faktycznie zastąpiona urzędnikami państwowymi. Co zaś dotyczy „dworianstwa” prowincjonalnego i szerokich warstw mieszczan, to jeśli nie brać pod uwagę obecności na soborze 1598 r. moskiewskich setników, nie byli oni w ogóle reprezentowani na soborach ziemskich.

W okresie wojny chłopskiej i interwencji polsko-szwedzkiej na początku XVII w., kiedy na jakiś czas jednolita dla całego kraju władza państwowa przestała istnieć, a samodzielne wystąpienia polityczne „dworianstwa” i mieszczan poszczególnych terenów kraju stały się zjawiskiem stałym, charakter zgromadzeń stanowych uległ radykalnej zmianie. Na soborze ziemskim w 1613 r. podstawową masę delegatów stanowili już przedstawiciele miast prowincjonalnych i prowincjonalnego dworianstwa. Od tej chwili rozpoczyna się historia soborów ziemskich nowego typu — zgromadzeń stanowych zasadniczo jednorodnych z instytucjami stanowymi w większości państw średniowiecznej Europy.

Jednakże pojawienie się na soborach przedstawicieli prowincjonalnych mieszczan i dworian nie towarzyszyła całkowita przebudowa struktury stanów. Dlatego, na przykład, na soborach ziemskich XVII w. nie było jednolitej reprezentacji „dworianstwa”: „dworianie” — delegaci so-

borowi dzielili się na grupy „stolników”, „dworian moskiewskich” itd., z których każda oddzielnie składała swe odpowiedzi na zapytania rządu. Pozwala to twierdzić, że konsekwencje rozpatrzonych powyżej procesów kształtowania się stanów w XVI w. wycisnęły swe piętno także na działalności rosyjskich zgromadzeń stanowych następnego stulecia.

Tłumaczyła dr Danuta Czerska